

ΓΙΩΡΓΟΣ ΘΕΟΤΟΚΑΣ & ΓΙΩΡΓΟΣ ΣΕΦΕΡΗΣ

ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ

(1930-1966)

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Γ. Π. ΣΑΒΒΙΔΗΣ

Β' ΕΚΔΟΣΗ

ΙΚΑΡΟΣ

ΓΙΩΡΓΟΣ ΘΕΟΤΟΚΑΣ & ΓΙΩΡΓΟΣ ΣΕΦΕΡΗΣ

Δευτέρα, Φῶτα [6.1.1941].

«Έφαγα με τὸν Γιώργο Θεοτοκά τὸ μεσημέρι. Πῆγε ἐθελοντῆς καὶ εἶναι τώρα μαθητευόμενος δεκανέας. Κουβεντιάσαμε ἄρκετὰ καὶ ὕστερα κάναμε μιὰ φωτογραφία σ' ἓναν πλανόδιο. Εἶναι πολὺ καλός. Ἀπλός, με κέφι, τίμιος. Τίποτε τὸ κοινὸ με ἄλλους, αὐτοὺς ποὺ κατατάχτηκαν, καὶ ὕστερα, ἢ καὶ ἀπὸ τὰ πρὶν, φρόντισαν ν' ἀσφαλίσουν μιὰ βολικὴ θέση γιὰ νὰ περάσουν τὸν καιρὸ τῆς ἐπιστράτευσης με χαλὶ. Αὐτοὺς ποὺ πᾶνε ἐθελοντῆς γιὰ νὰ μὴ χαλάσουν τὴν πολιτικὴ τους καριέρα. Τὸν ζῆλεύω.[...].».

Γιώργος Σεφέρης, *Μέρες Δ'*. 1.1.1941-31.12.1944, Ἀθήνα, Ἴκαρος, 1977, σέλ.7

ΓΙΩΡΓΟΣ ΘΕΟΤΟΚΑΣ & ΓΙΩΡΓΟΣ ΣΕΦΕΡΗΣ

ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ
(1930-1966)

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Γ. Π. ΣΑΒΒΙΔΗΣ

Β' ΕΚΔΟΣΗ

ΙΚΑΡΟΣ

Ἀπαγορεύεται ἡ ἀναδημοσίευση ἢ ἀναπαραγωγή τοῦ παρόντος ἔργου στὸ σύνολό του ἢ τμημάτων του μὲ ὅποιονδῆποτε τρόπο, καθὼς καὶ ἡ μετάφραση ἢ διασκευή του ἢ ἐκμετάλλευσή του μὲ ὅποιονδῆποτε τρόπο ἀναπαραγωγῆς ἔργου λόγου τέχνης, σύμφωνα μὲ τὶς διατάξεις τοῦ ν. 2121/1993 καὶ τῆς Διεθνοῦς Σύμβασης Βέρνης - Παρισίου, ποὺ κυρώθηκε μὲ τὸν ν. 100/1975. Ἐπίσης ἀπαγορεύεται ἡ ἀναπαραγωγή τῆς στοιχειοθεσίας, τῆς σελιδοποίησης, τοῦ ἐξωφύλλου καὶ γενικότερα ὅλης τῆς αἰσθητικῆς ἐμφάνισης τοῦ βιβλίου, μὲ φωτοτυπικὲς ἢ ὅποιεςδῆποτε ἄλλες μεθόδους, σύμφωνα μὲ τὸ ἄρθρο 51 τοῦ ν. 2121/1993.

Κανένα μέρος ἢ ἀπόσπασμα τοῦ παρόντος βιβλίου δὲν δύναται νὰ χρησιμοποιηθεῖ ἢ νὰ ἀναπαραχθεῖ, καθ' οἷονδῆποτε τρόπο ἢ μέσο, γιὰ τὸν σκοπὸ ἐκπαίδευσης τεχνολογιῶν ἢ συστημάτων Τεχνητῆς Νοημοσύνης. Κατ' ἐφαρμογὴ τοῦ Ἄρθρου 4(3) τῆς Ὁδηγίας (ΕΕ) 2019/790 γιὰ τὴν Ψηφιακὴ Ἑνιαία Ἀγορά, ὁ συγγραφέας καὶ ὁ ἐκδότης ἐπιφυλάσσουνται ρητῶς ὅλων τῶν δικαιωμάτων τους καὶ ἐξαιροῦν τὸ παρὸν ἔργο ἀπὸ κάθε πράξη ἐξόρυξης κειμένων καὶ δεδομένων.

© 2026, γιὰ τὴν φωτογραφία, Ἀρχεῖο Γ. Θεοτοκᾶ

© 2026, γιὰ τὶς ἐπιστολὲς Γ. Θεοτοκᾶ, Νίκος Ἀλιβιζάτος

© 2026, γιὰ τὶς ἐπιστολὲς Γ. Σεφέρη, Ὀλγα-Δάφνη Κρίνου

© 2026, γιὰ τὴ φιλολογικὴ ἐπιμέλεια Γ. Π. Σαββίδη, Μανόλης Σαββίδης

© 2026, γιὰ τὴν ἔκδοση, Ἐκδόσεις Ἰκαρος

ISBN 978-960-572-842-7

ΣΑΝ ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΓΙΩΡΓΟΥ ΘΕΟΤΟΚΑ

Ο ΓΙΩΡΓΟΣ ΣΕΦΕΡΗΣ ΟΠΩΣ ΤΟΝ ΓΝΩΡΙΣΑ

Μοῦ κάνει ἐντύπωση τὸ γεγονὸς ὅτι, ἀπ' ὅλους τοὺς μελετητὲς ποὺ καταπιάστηκαν, ὡς σήμερα, μὲ τὸ ἔργο τοῦ Γιώργου Σεφέρη, κανεῖς, ἀπολύτως κανεῖς δὲν φαίνεται νὰ σκέφτηκε τὸ πολυσήμαντο θέμα «πατέρας». Ἔχω μπροστά μου τὸ πελώριο τιμητικὸ ἀφιέρωμα *Γιὰ τὸν Σεφέρη*. Κοιτάζω τὸ εὔρετήριο τῶν κυρίων ὀνομάτων ποὺ περιέχονται στὶς μελέτες καὶ τὰ ἄρθρα τοῦ τόμου. Ὁ καθηγητὴς Στυλιανὸς Σεφεριάδης δὲν μνημονεύεται πουθενά.* Ὡστόσο, ἡ ἐπιρροὴ τοῦ πατέρα –θετικὴ καὶ ἀρνητικὴ– στὸ σχηματισμὸ ἑνὸς συγγραφέα εἶναι πάντα θέμα οὐσιαστικὸ ἀπὸ λογῆς ἀπόψεως. Ὅταν ὅμως, σπανιότατα, συμβαίνει ὁ πατέρας ἑνὸς ποιητῆ νὰ ἔγραψε κι ὁ ἴδιος ποίηση, νομίζω πὼς ἐπιβάλλεται νὰ κοιτάξουμε καὶ τὰ κείμενά του, ἂν θέλουμε νὰ δοῦμε ἀπὸ ποῦ ξεκίνησε αὐτὸς ποὺ πᾶμε νὰ κρίνουμε, ποιὲς ἦταν οἱ πρῶτες, ἀνεξίτηλες πνευματικὲς ἐπιδράσεις ποὺ σημείωσαν τὰ παιδικὰ καὶ ἐφηβικά του χρόνια.

Ὁ πατέρας Σεφεριάδης ἔκαμε πολύχρονες καὶ λαμπρὲς νομικὲς σπουδὲς στὴ Γαλλία καὶ ἐργάστηκε, σὰν δικηγόρος, στὴ Σμύρνη καὶ λίγον καιρὸ στὸ Παρίσι, προτοῦ διοριστεῖ καθηγητὴς τοῦ Διεθνοῦς Δημοσίου Δικαίου στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Ἀθήνας. Παράλληλα ὅμως ἔζησε ἀρκετὰ τὴ λογοτεχνικὴ ζωὴ τῆς ἐποχῆς του, μὲς στὸ κλίμα τοῦ ἀγωνιστικοῦ δημοτικισμοῦ καὶ τῆς νέας ἀθηναϊκῆς σχολῆς, ποὺ εἶχε ἀρχηγό της τὸν Παλαμᾶ καὶ ἐπιτελεῖς τὸ Γρυπάρη, τὸ Μαλακάση,

* Τὸ ὄνομά του θὰ τὸ βρεῖ κανεῖς μονάχα στὴ Βιβλιογραφία τοῦ Γ. Κ. Κατσίμπαλη, καθὼς καὶ στὸ *Σχέδιασμα Χρονολογίας* τοῦ Γ. Π. Σαββίδη (*Ἐποχές*, Δεκέμβριος 1963).

τὸν Πορφύρα καὶ τοὺς ἄλλους. Συνεργάστηκε στὸ *Νουμᾶ* καὶ σ' ἄλλα περιοδικὰ τῆς Ἀθήνας καὶ τῆς Σμύρνης. Ἐγγραψε ἀρκετὰ ποιήματα, ποὺ τὰ συγκέντρωσε, στὸ τέλος τῆς ζωῆς του, σ' ἓνα μεγάλο τόμο μὲ τὸν τίτλο Ἀπ' τὸ συρτάρι μου. Ἐδωσε ἀκόμα ποιητικὰ δράματα, ἐμπνευσμένα ἀπὸ τὴ δημοτικὴ παράδοση, μετὰφρασε τραγωδίες τοῦ Σοφοκλῆ σὲ στίχους ὁμοιοκατάληκτους, καθὼς καὶ ποιήματα τοῦ Μπαίρον, τῶν ἀρχαίων Λατίνων καὶ τῶν νεώτερων Γάλλων ὡς τὸ Βαλερύ. Ἐνα του νεανικὸ ποίημα μὲ τὸν τίτλο «Στὴ γλώσσα μας» εἶναι σωστὸς ὕμνος στὴ δημοτικὴ. Ἐνα ἄλλο, «Ἡ κόρη τοῦ παπᾶ», εἶχε μείνει στὴ θύμηση μερικῶν συγκαίρινῶν του:

*Τὴ θυμοῦμαι ἀπὸ παιδί, μὲ χαμηλωμένα μάτια,
βιβλική, χλωμή, πανώρια,
τῆς ἁγιοῦ ν' ἀργοανεβαίνει τὰ πετρένια σκαλοπάτια.
Μέριαζαν στὸ πέραςμά της ὅλα τοῦ χωριοῦ τ' ἀγόρια.
Κι οἱ ζητιάνοι ψιθυρίζαν καλομοῖρια καὶ συχώρια...*

Καλὸ θὰ εἶναι νὰ γραφεῖ μιὰ μελέτη γιὰ ὅλα αὐτὰ καὶ νὰ ἐρευνηθοῦν μεθοδικὰ οἱ ποιητικὲς σχέσεις ἢ καὶ οἱ ἀντιθέσεις τοῦ πατέρα καὶ τοῦ γιοῦ. Τοῦτο ὅμως δὲν πρέπει νὰ γίνῃ ξεκάρφωτα, καθὼς συμβαίνει πολλὰς φορὲς, σὰν νὰ ὑπάρχουν τὰ βιβλία ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων ποὺ τὰ ἔγραψαν. Ἐκεῖνο ποὺ ἔχει τὴν περισσότερὴ σημασίαν εἶναι ἡ λογοτεχνικὴ ἀτμόσφαιρα τοῦ σπιτιοῦ ὅπου γεννήθηκε, ἀνατράφηκε καὶ συνειδητοποίησε τὴ συγγραφικὴ του κλίση ὁ νέος ποιητής. Τὰ δύο συστατικὰ στοιχεῖα τῆς ἀτμόσφαιρας ἐκείνης ἦταν ὁ δημοτικισμὸς καὶ ἡ λογοτεχνία του τῶν ἀρχῶν τοῦ 20οῦ αἰῶνα, καὶ ἡ γαλλικὴ παιδεία. Ἀπὸ ἓνα τέτοιο πνευματικὸ γάμο προέρχεται ὁ Σεφέρης. Ἄν οἱ μελετητὲς δὲν τὸ ἔχουν ὑπόψη τους, εὐκόλα μπορεῖ νὰ πλανηθοῦν σὲ στραβὰ μονοπάτια.

Δέν πρόκειται νά γράψω ἐδῶ μελέτη. Ξεκίνησα νά διηγηθῶ μερικές προσωπικές ἀναμνήσεις μου τῆς νεανικῆς ἡλικίας, καθὼς γράφει κανεὶς ἀπομνημονεύματα. Ἀναγκαστικά θά ἀναφερθῶ καὶ στὴ δική μου δραστηριότητα. Στὰ παλιὰ χρόνια, γνώρισα ἀρκετὰ καλὰ τὴν οἰκογένεια Σεφεριάδη, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ μητέρα, ποὺ δὲν τὴν πρόφτασα. Ὁ πατέρας ἦταν καθηγητὴς μου. Τὰ δυὸ νεώτερα παιδιὰ του, ἡ Ἰωάννα κι ὁ Ἄγγελος, ἦταν συμφοιτητὲς μου καὶ φίλοι μου. Τὴν ἀνοιξη τοῦ 1929, τριγυρίζοντας σὲ ξένα Πανεπιστήμια γιὰ μεταπτυχιακές, καθὼς λέγαμε, «ἐλεύθερες σπουδές», βρεθήκαμε οἱ τρεῖς στὸ Λονδίνο καὶ τοὺς ἔβαλα νά διαβάσουν τὸ χειρόγραφο τοῦ πρώτου μου βιβλίου, ποὺ ἦταν τὸ *Ἐλεύθερο Πνεῦμα*. Ἐδίνα ἰδιαίτερη σημασία στὴ γνώμη τῆς Ἰωάννας κι ἤμουν ἀνυπόμονος νά τὴν ἀκούσω.

Ἡ Ἰωάννα εἶχε μιὰν ἀρετὴ ποὺ χαρακτήριζε τὶς καλλιεργημένες Ἑλληνίδες τῆς Τουρκίας καὶ ποὺ ἔλειπε συνήθως ἀπὸ τὶς Ἀθηναῖες: τὴν ἱκανότητα τοῦ ἐνθουσιασμοῦ. Ἔτσι, ἐνθουσιάστηκε μὲ τὸ *Ἐλεύθερο Πνεῦμα* σὲ σημεῖο ποὺ δὲν τὸ περίμενα. Εἶπε λόγια μεγάλα: ὅτι ἐβλεπε στὸ βιβλιαράκι μου τὸ ξεκίνημα μιᾶς γενεᾶς, τὴν αὐγὴ μιᾶς νέας ἐποχῆς, δικῆς μας, ποὺ θά τῆς δίναμε ἐμεῖς τὸν πνευματικὸ της χαρακτήρα. Μοῦ ἔκαμε πολλὰς λεπτὲς παρατηρήσεις γιὰ εἰδικὰ θέματα καὶ μοῦ ἔδωσε, σ' ἓνα της γράμμα, καὶ μιὰ συμβουλή: νά μὴν εἶμαι «περιφρονητικὸς», ὅταν κρίνω τοὺς ἄλλους, γιατί αὐτὸ «στενεύει τὴ φύση μου». Ἦθελε, γιὰ τὸ καλὸ μου, ἡ πολεμικὴ μου στὰ πνευματικὰ ζητήματα νά γινότανε μὲ κατανόηση καὶ καλοσύνη. Τόση ἀνθρώπινη σοφία σ' ἓνα διάλογο ἀνάμεσα σὲ μιὰ νεώτατη κοπέλα καὶ σ' ἓνα παιδάριο ὑποψήφιο συγγραφέα ἀξίζει νά μνημονευτεῖ.

Ὑστερα, ἡ Ἰωάννα συνόδεψε τὸν πατέρα της στὴν Ἀμερική, σ' ἓνα Συνέδριο τοῦ Διεθνοῦς Δικαίου, ὁ Ἄγγελος ἔμεινε γιὰ ἓνα διάστημα στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη, κι ἐγώ, τὸ φθινόπωρο, γύρισα στὴν

Ἀθήνα, ὅπου ἡ πρώτη μου δουλειὰ ἦταν νὰ τυπώσω τὸ *Ἐλεύθερο Πνεῦμα* καὶ νὰ τὸ στείλω στὶς ἐφημερίδες. Ἀλλεπάλληλα χρονο-γραφήματα τοῦ Σπύρου Μελά στὸ *Ἐλεύθερον Βῆμα* προκάλεσαν ἀμέσως, γύρω στὸ πρωτόλειό μου, θόρυβο ἀσυνήθιστο. Δὲν εἶχα ποτέ μου συναντήσει τὸ Μελά, ἡ ἐπέμβασή του ἦταν ἐντελῶς αὐθόρμητη καὶ πληθωρική. Ἐγινε πολλὴ συζήτηση στὸν Τύπο, μὲ χτύπησαν, μ' ἐπαίνεσαν, καὶ ξαφνικὰ βρέθηκα νὰ εἶμαι «γνωστὸς λογοτέχνης».

— Πρόσεχε, μοῦ εἶπε ὁ φίλος μου Ντιντὴς Δημαρᾶς. Πολὺ γρήγορα πέτυχε, κι αὐτὸ εἶναι ἐπικίνδυνο.

Καθὼς ἦταν ἐπόμενο, ἔκαμα τότε πολλὰς καινούριες σχέσεις. Ἕνα πρόσωπο σημαντικὸ, παλαιὸς πολεμιστὴς τοῦ Πρώτου Παγκόσμιου Πολέμου καὶ πρωτοπαλικάρο μὲ μαγκούρα τοῦ βενιζελισμοῦ καὶ τοῦ παλαμισμού, ὁ Γιώργος Κατσίμπαλης, ζήτησε νὰ γνωριστοῦμε. Μοῦ τὸν ἔφερε σπίτι μου, μιὰ Κυριακὴ ἀπόγεμα, ὁ ἄμοιρος συμφοιτητῆς μου Τάκης Πετρίδης, πού ἔμελλε νὰ ἐκτελεστεῖ ἀπὸ τοὺς Γερμανοὺς, ὡς ἀγωνιστῆς τοῦ ΕΑΜ, στὰ Ψηλὰ Ἀλώνια τῆς Πάτρας. Ὁ Κατσίμπαλης κάθισε σὲ μιὰ πολυθρόνα τέσσερις ἢ πέντε ὥρες καὶ μοῦ διηγήθηκε, πολὺ παραστατικά, ὅλη τὴ ζωὴ του. Μοῦ μίλησε μὲ πολλὴ ἐκτίμηση καὶ γιὰ ἕναν ἀνήλικο κριτικὸ πού λεγότανε Ἀντρέας Καραντώνης καὶ πού τὸν ἄκουα γιὰ πρώτη φορά. Τελικὰ, συμφωνήσαμε πὼς θὰ κάναμε σπουδαῖα πράματα γιὰ τὴν ἀνόρθωση τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων, πού εἶχαν ἀποτελεσματωθεῖ ὕστερα ἀπὸ τὴ Μικρασιατικὴ Καταστροφὴ καὶ περίμεναν καινούριο αἶμα.

Ἐκεῖ ἀπάνω, γύρισε κι ἡ Ἰωάννα ἀπὸ τὸ ταξίδι της καὶ μὲ κάλεσε νὰ πάω σπίτι της γιὰ νὰ γνωρίσω δύο ἄλλα ἀξιόλογα πρόσωπα πού ἐνδιαφερόντανε γιὰ τὸ ὑποκείμενό μου. Τὸ ἕνα ἦταν ὁ Κωστάκης Τσάτσος, πού εἶχε κιόλας μιὰ φήμη στὴν Ἀθήνα ὡς νέος μὲ μεγάλο μέλλον. Τὸ ἄλλο, ὁ πρεσβύτερος ἀδελφὸς της Γιώργος, ὑπάλληλος τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν, πού ζοῦσε ἀπομονωμένος καὶ

ἀπροσπέλαστος καὶ δὲν τὸν εἶχα δεῖ ποτέ. Τὰ μόνα πράγματα ποὺ ἤξερα γι' αὐτὸν ἦταν πὼς διάβαζε πολὺ καὶ πὼς εἶχε κάμει μιὰ ἐμφάνιση στὴ *Νέα Ἑστία* μεταφράζοντας τὴ «Βραδιά μὲ τὸν Κύριο Τέστ» τοῦ Βαλερύ.

Πῆγα σ' ἐκείνη τὴ συνάντηση μὲ κάποιο τράκ. Οἱ δυὸ νέοι ποὺ ἔμελλα νὰ συναντήσω ἦταν μερικὰ χρόνια μεγαλύτεροί μου, κι ἡ διαφορὰ τῆς ἡλικίας βραίνει στὴν πρώτη φάση τῆς ζωῆς. Αὐτοὶ εἶχαν κιόλας σταδιοδρομήσει, ἐνῶ ἐγὼ δὲν εἶχα ἀκόμα καλὰ καλὰ ἀποσπαστεῖ ἀπὸ τὰ φοιτητικὰ θρανία. Ἡ Ἰωάννα μὲ βοήθησε, διευθύνοντας, σὰν οἰκοδέσποινα, τὴ συζήτηση μὲ τρόπο εὐνοϊκὸ γιὰ μένα. Ὁ Κωστάκης Τσάτσος μοῦ ἔδωσε πολλὲς συμβουλές: τί νὰ διαβάζω, πὼς νὰ γράφω, πὼς νὰ σκέπτομαι –λογοτεχνικά, φιλοσοφικά, κοινωνιολογικά, ἱστορικά, πολιτικά. Ἦταν πολὺ εὐγενικός, ἀλλὰ διδακτικὸς. Δὲν τοῦ ἀντιμιλοῦσα πολὺ, ἀλλὰ φοβόμουν τὸ πνεῦμα τῆς Χαϊδελεβέργης, ποὺ αὐτὸς κι οἱ φίλοι του ἀντιπροσώπευαν τότε μαχητικὰ στὴν Ἀθήνα. Ὁ Γιῶργος Σεφεριάδης μοῦ ἔδειξε καλοσύνη καὶ κατάλαβα πὼς θὰ γινόμασταν εὐκολα φίλοι. Ἀργότερα, μοῦ εἶπε πὼς τὸ παρουσίασμά μου στὰ γράμματα κι ἡ γνωριμία μας τοῦ θύμισαν ἓνα ρομαντικὸ πρόσωπο τοῦ Στεντάλ, τὸ νεαρὸ Frabrice del Dongo ἀπὸ τὸ *Μοναστήρι τῆς Πάρμας*. Σὲ διάφορα κατοπινὰ γράμματα του, ποὺ ἔχω κρατήσει, μὲ καλεῖ: «Ἀγαπητέ μου Φαβρίκιε».

Γίναμε πράγματι φίλοι καὶ κάμαμε πολλὴ παρέα, μερικὰ χρόνια, ὅταν ὁ Γιῶργος ἦταν στὴν Ἀθήνα. Βλεπόμασταν συχνά, εἴτε μόνοι ἢ, τὶς περισσότερες φορές, μὲ τὸν Κατσίμπαλη. Ἦμασταν, καθὼς λέγαμε, «οἱ τρεῖς Γιώργηδες». Γυρνοῦσαμε τὶς ταβέρνες –μὲ κεντρικὴ ἔδρα τὴν ὀνομαστή, στὰ χρόνια ἐκεῖνα, ταβέρνα τοῦ Μπαρμπα-Γιάννη, στὴν ὁδὸ Λιοσίων– συζητούσαμε στὰ τραπεζάκια τῆς πλατείας τοῦ

Συντάγματος, ξεχνιόμασταν σὲ πολύωρους νυχτερινούς περιπάτους στοὺς ἔρημους δρόμους τῆς πόλης. Εἴχαμε ἀρκετὲς συγγένειες. Στὰ πολιτικά, ἦμασταν φιλελεύθεροι. Στὴν περιοχὴ τῶν γραμμάτων, ἦμασταν παιδιὰ τοῦ δημοτικισμοῦ κι εἴχαμε δεχτεῖ τὴ γαλλικὴ ἐπίδραση. Σεβόμασταν τὴν παράδοση τοῦ Σολωμοῦ καὶ τοῦ Παλαμᾶ καὶ στεκόμασταν ἐπιφυλακτικοὶ καὶ δύσπιστοι ἀπέναντι στὸν Καβάφη καὶ τὸν Καρυωτάκη.* Μὲ τὸν 20ὸ αἰῶνα ἐπικοινωνοῦσαμε πνευματικὰ μέσω τῆς Γαλλίας. Ὁ Γιώργος Σεφεριάδης κι ἐγὼ ἀγαπούσαμε τὸν Προύστ, τὸ Βαλερύ, τὸν Claudel, τὸν André Gide καὶ ἐντρυφούσαμε στὴ *Nouvelle Revue Française*. Ἀπὸ κεῖ καὶ πέρα, ὁ καθένας εἶχε τὰ ἀτομικά του γούστα – αὐτὸς πάλευε μὲ τὸν Ὀδυσσεά τοῦ James Joyce, ἐγὼ θαύμαζα τὸ ρωσικὸ μυθιστόρημα καί, ἀπὸ τοὺς σύγχρονους Ἀγγλους, προτιμοῦσα τὸν D. H. Lawrence καὶ τὸν Aldous Huxley – οἱ βάσεις ὅμως τοῦ σχηματισμοῦ μας ἦταν κοινὲς καὶ συνεννοοῦμασταν ἀβίαστα.

Πήγαينا συχνὰ στὸ διαμέρισμα τῶν Σεφεριάδων, σὲ μιὰ παλαιὰ πολυκατοικία στὴ γωνία τῶν ὁδῶν Κυβέλης καὶ Μαυρομματαίων, κοντὰ στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, συναντοῦσα καὶ τὸν καθηγητὴ. Ἦταν ἄνθρωπος μὲ ζωερὴ προσωπικότητα καὶ πολὺ κοινωνικός, χαμογελαστὸς μὲ τοὺς ἐπισκέπτες του, πάντα ἄψογα ντυμένος, ἀτσαλάκωτος, μὲ καλοχτενισμένο τὸ γκρίζο γενάκι του. Ἀγαποῦσε τὶς γυναῖκες καὶ τὶς περιποιότανε ἐπιδεικτικά, μὲ χειροφιλήματα καὶ τσιριμόνιες τῆς πρὶν ἀπὸ τὰ 1914 ἐποχῆς. Τοῦ ἄρεζαν τὰ ἀξιώματα, οἱ τίτλοι, τὰ σαλόνια, οἱ ἐπίσημες σχέσεις. Στὴν κοινωνικὴ ζωὴ φερότανε σὰν κοσμικός, εὐπροσήγορος Εὐρωπαῖος, μὲ τοὺς δικούς του ὅμως καταλάβαινα πὼς ἦταν ἀλλιώτικος: αὐστηρὸς, αὐταρχικὸς Μικρασιάτης πατέρας τῆς παλαιᾶς σχολῆς. Εἶχε ὀρισμένες ἀξιώσεις

* Στὸ *Ἐλεύθερο Πνεῦμα* εἶχα ἀρνηθεῖ τὸν Καβάφη. Ἀναθεώρησα τὴ γνώμη μου στὰ 1936, στὰ *Νέα Γράμματα*.¹

1. Βλ. *Πνευματικὴ Πορεία*, Φέξης 1961, σελ. 235-243.

ἀπὸ τὰ παιδιά του, πὺ δὲν τὶς ἤξερα –οὔτε ρωτοῦσα νὰ μάθω– καὶ συχνὰ φαίνότανε ὀργισμένος ἐπειδὴ δὲν γινόντανε τὰ πράματα ὅπως τὰ ἤθελε. Αἰσθανόμουν ὅτι ὑπῆρχε μόνιμα, ἀνάμεσα στὸν πατέρα καὶ τοὺς δυὸ γιούς του, μιὰ, καθὼς λένε, «τεταμένη ἀτμόσφαιρα», πὺ δὲν θυμοῦμαι νὰ ἔλειψε ποτέ. Ὁ πατέρας ἦταν ἐκδηλωτικός, μὲ μιὰ τάση πρὸς τὴ φασαρία. Οἱ δυὸ γιοί, κλειστοί, στραμμένοι πρὸς τὰ μέσα, ἔκρυβαν τὰ αἰσθήματά τους. Μεταξύ τους, ὁ πατέρας κι οἱ γιοί, ἦταν πάντα σκυθρωποί.

Τὸ συνδετικό τους στοιχεῖο ἦταν ἡ Ἰωάννα, πὺ τὰ εἶχε καλὰ καὶ μὲ τοὺς τρεῖς, χειριζότανε τὰ ζητήματα τοῦ σπιτιοῦ μὲ λεπτότητα καὶ πολιτικότητα καὶ κρατοῦσε τὴν ἰσορροπία. Ἡ Ἰωάννα ξεπετάχτηκε γρήγορα στὴν ἀθηναϊκὴ κοινωνία, πολὺ πρὶν ἀπὸ τ' ἀδέλφια της. Μὲ τὴ μελαχρινὴ ὁμορφιά της, τὴ χάρη της, τὴν εὐφυΐα της, τὴν πλατιά μὀρφωσή της, τοὺς ἐνθουσιασμούς της, ἔγινε μιὰ προσωπικότητα τῆς νέας γενεᾶς. Ἦταν περιζήτητη, τριγυριζότανε ἀπὸ ἀνθρώπους διαλεχτοὺς καὶ φιλόδοξους πὺ γύρευαν τὴ φιλία της, ὀργάνωνε ὁλοένα συναντήσεις καὶ διασκεδάσεις, βοηθοῦσε σταδιοδρομίες. Ἦταν σπουδαία ὑπόθεση, ἕναν καιρό, τὸ νὰ ἔχει κανεὶς τὴν εὖνοια τῆς Ἰωάννας Σεφεριάδη.

Θυμοῦμαι δυὸ πολύωρες λογοτεχνικὲς συζητήσεις μὲ κεντρικὸ συνομιλητὴ τὸν καθηγητὴ. Ἡ μιὰ εἶχε θέμα τὸν Baudelaire κι ἡ ἄλλη τὸν Πέτρο Βλαστό. Καὶ τοὺς δυὸ ποιητὲς ὁ πατέρας Σεφεριάδης τοὺς γνώριζε κατὰ βάθος καὶ πλάτος κι ἦταν ἔτοιμος ν' ἀπαγγεῖλει πολλοὺς τους στίχους.

Ἡ συζήτηση γιὰ τὸν Πέτρο Βλαστό ἔγινε ἕνα βράδυ, στὸ τραπέζι. Ὁ Βλαστός ἦταν ἐπίκαιρος, γιὰτὶ εἶχε βγάλει πρόσφατα τὸ λεξικὸ του *Συνώνυμα καὶ Συγγενικά*, γιὰ τὸ ὁποῖο εἶχα γράψει ἕνα ἄρθρο στὴν

Πρωία, όπου συνεργαζόμουν τότε τότε με έπιφυλλίδες. Έκτιμοῦσα τὴν ἐργασία αὐτή, ἀλλὰ ἤμουν ἐπιφυλακτικὸς μετὰ τὴν ποίηση τοῦ Ἑρμοῦ. Με στενοχωροῦσαν οἱ πάρα πολλὲς ἄγνωστες λέξεις του, ὁ γλωσσικὸς ἐξτρεμισμὸς του, ἡ γραμματικὴ καὶ φθογγολογικὴ του ἀλυγισία, ἡ μεγάλη αὐστηρότητα τῆς τεχνικῆς του. Εἶπα πὼς εἶχα ἀμφιβολίες ἂν θὰ ἔμενε κάτι ἀπὸ τὴν ποίηση αὐτή. Ὁ καθηγητὴς διαφώνησε μαζί μου καί, τελικά, ζήτησε νὰ τοῦ φέρουν τὴ συλλογὴ τοῦ Βλαστοῦ στὸ τραπέζι. Σταματώνοντας τὸ δεῖπνο, μᾶς διάβασε δύο ποιήματα: τὸ «Ἐόδι» καὶ τὸ «Ἀντίκρισμα», ποὺ κι ὁ Γιώργος, καθὼς παρατήρησα, τὰ γνώριζε καλά. Ἔτσι, καθὼς τ' ἄκουσα ἐκεῖνο τὸ βράδυ, μοῦ ἔκαμαν ἐντύπωση – κυρίως τὸ «Ἐόδι», σὰν μιὰ δυνατὴ καὶ ὑποβλητικὴ εἰκόνα βυζαντινῆς ζωῆς:

...εἶχε ἀποσβῆσει σὰν κορφὴ ποὺ χιόνι τὴν κοιμίζει.

Κι ἀσάλευτη, ἄσπερη φέραν τὴν καὶ μάλαμα ντυμένη...

Παραδέχτηκα πὼς ὑπῆρχε, κατὰ τὰ φαινόμενα, σ' αὐτὴ τὴν ποίηση κάτι ποὺ θὰ μπορούσε ν' ἀντιμετωπίσει τὴν κρίση τοῦ χρόνου. Ὁ Γιώργος συμφωνοῦσε μετὰ τὸν πατέρα του.

Μιὰν ἄλλη φορὰ, θυμοῦμαι πὼς κουβεντιάζαμε, μόνοι οἱ δύο μας, γιὰ τὴν ὅμοια καταγωγὴ μας, γιὰ ὁρισμένα δικὰ μας προβλήματα, ἄσχετα πρὸς τὴ λογοτεχνία. Ἦμασταν πρόσφυγες, γεννημένοι καὶ ἀναθρεμμένοι μετὰ τὸν Ἑλληνισμὸ τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας καὶ στὸ ζωντανὸ θρύλο τῆς Μεγάλης Ἰδέας, ἐκεῖνος στὴ Σμύρνη κι ἐγὼ στὴν Πόλη. Αἰσθανόμασταν ψυχικὰ τραυματισμένοι ἀπὸ τὴ Μικρασιατικὴ Καταστροφὴ καὶ ξεριζωμένοι· πασχίζαμε νὰ ξαναριζώσουμε, νὰ γίνουμε Ἀθηναῖοι. Κατὰ σύμπτωση, ἤμασταν κι οἱ δύο παιδιὰ νομομαθῶν. Ὁ Γιώργος μίλησε γιὰ τοὺς πατέρες μας.

— Δὲν εἶναι μικρὸ πρᾶμα ὅ,τι κατάφεραν αὐτοὶ οἱ ἄνθρωποι, εἶπε.

Σταδιοδρομήσαν μ' έπιτυχία στην Τουρκία, καταστράφηκαν από τὰ γεγονότα, ήρθαν έδω χωρίς μέσα και φορτωμένοι οικογένειες, ξανάρχισαν από την αρχή, σέ ξένο περιβάλλον, σέ ώριμη ήλικία, και πέτυχαν για δεύτερη φορά. "Όχι, δέν είναι μικρό πράμα, πρέπει νά τò παραδεχτούμε.

Τά έλεγε με κάποιο θαυμασμό και με κάποιο παράπονο, σάν νά ύπονοοϋσε ότι έμείς, πιό αδύναμοι στά πρακτικά ζητήματα, ίσως νά μήν τὰ βγάζαμε πέρα.

Πρέπει νά δώσω μια εξήγηση και για τή λεωφόρο Συγγροϋ, γιατί συχνά με ρωτούν τί νόημα έχει ή άφιέρωση πού συνοδεύει τò όμω-νυμο ποίημα τοϋ Σεφέρη «Λεωφόρος Συγγροϋ 1930»: «Τοϋ Γιώργου Θεοτοκά πού τήν άνακάλυψε».

Ή λεωφόρος Συγγροϋ, όπως τήν πρόφτασε ή γενεά μου, ήταν ένας έξοχικός χωματόδρομος με ώραϊες δεντροστοιχίες από πυκνόφυλλες πιπεριές και με διάφορα καταστρώματα: για τὰ άμάξια, για τούς καβαλάρηδες, για τούς πεζούς. Στά 1925-26 άσφαλτοστρώθηκε, κι άρχισαν νά κυλοϋν γοργά, άπάνω της, λεωφορεία και ιδιωτικά αϋτοκίνητα, όλοένα περισσότερα. Ή τροχαία κίνηση δέν ήταν ακόμα ρυθμισμένη και, έπειδή σ' εκείνην τήν εϋθεία γραμμή οί όδηγοί διασκεδάζαν τρέχοντας πολύ, γινόντανε συχνά δυστυχήματα. Έξ οϋ, τò λογοπαίγνιο πού συνήθιζαν οί έφημερίδες: «λεωφόρος Συγγροϋ-σεων».

"Όλα αϋτά έκαμαν έντύπωση στην άπληστή μας νιότη: ή εϋθεία γραμμή τοϋ ασφάλτου («τò μαυριδερό ποτάμι πού τεντώνει, ξυλιάζει και φεύγει»), ή αίσθηση τής ταχύτητας, τής φυγής, ή έλεύθερη θάλασσα σέ όλίγα λεπτά άπόσταση. Ήταν πράματα όλοκαίνουρια, ένα νέο ύφος ζωής, μια νέα έποχή. Στò Έλεύθερο Πνεϋμα έγραφα:

«Ένα αεροπλάνο στὸν οὐρανὸ τῆς Ἑλλάδας, ἀπάνω ἀπὸ τὸν Παρθενώνα, ἀναδίνει μιὰ ἁρμονία καινούρια ποὺ δὲν τὴ συνέλαβε ἀκόμα κανεὶς. Ἡ λεωφόρος Συγγροῦ κυλᾷ μέρα καὶ νύχτα πρὸς τὴν ἀχτὴ τοῦ Φαλήρου τοὺς νεογέννητους καὶ ἀνέκφραστους ἀκόμα ρυθμοὺς ἐνὸς δυνατοῦ λυρισμοῦ ποὺ γυρεύει δυνατοὺς ποιητές. Μιὰ αἰσθητικὴ μορφώνεται αὐθόρμητα μὲς στὸν ἀέρα ποὺ ἀναπνέουμε...»

Ὁ Γιῶργος Σεφεριάδης τὰ εἶχε προσέξει αὐτὰ καὶ τὰ συζητοῦσε συχνά, τὰ μισοδεχότανε, τὰ ἀπόρριχνε, τὰ ξαναδεχότανε, τέλος πάντων τὸν ἀπασχολοῦσαν. Ἔτσι, ἀπὸ κουβέντα σὲ κουβέντα, ἡ λεωφόρος Συγγροῦ ἔγινε, γιὰ μᾶς, ἓνα ἀπὸ τὰ σύμβολα τῆς νέας ἐποχῆς, ποὺ ἦταν προορισμὸς μας νὰ ἐκφράσουμε. Τέτοιο εἶναι τὸ νόημα τῆς ἀφιέρωσης: ὅτι ἀνακάλυψα τὸ σύμβολο, ὅχι τὸ δρόμο.*

Ἐνὰ βράδυ, ποὺ κουβεντιάζαμε πάλι μόνοι οἱ δύο μας στὸ σαλόνι τοῦ σπιτιοῦ του, ὁ Γιῶργος ἔξαφνα σηκώθηκε, ὠλωσδιόλου ἀπροειδοποίητα, καὶ μοῦ εἶπε:

— Ἐλα μέσα. Ἔχω κάτι νὰ σοῦ δείξω.

Μὲ πῆγε στὸ μικρὸ δωμάτιο ποὺ τοῦ χρησίμευε ὡς κρεβατοκάμαρα καὶ γραφεῖο, μὲ κάθισε στὸ τραπέζι του κι ἔβαλε μπροστά μου ἓνα τετράδιο.

— Διάβασέ τα αὐτά, εἶπε, καὶ πές μου πῶς τὰ βρίσκεις.

Κάθισε ἀντίκρυ μου καὶ μὲ κοίταζε σιωπηλά, περιμένοντας νὰ παρατηρήσει τίς ἀντιδράσεις μου. Ἦταν τὸ κείμενο τῆς *Στροφῆς*, καθαρोगραμμένο στὴν ὀριστικὴ του μορφή. Δὲν μπορῶ νὰ πῶ ὅτι τὸ

* Ἔχω στὰ χαρτιά μου καὶ μιὰ «Λεωφόρο Συγγροῦ Β'»,² ἀνέκδοτη, γραμμένη στὰ 1935, ποὺ ἀναφέρεται στὰ γεγονότα ἐκείνης τῆς χρονιᾶς.

2. Τὸ «Λεωφόρος Συγγροῦ Β'», ποὺ ὁ Θ. μνημονεύει στὴν ὑποσημείωση, δημοσιεύεται ἐδῶ στὸν ἀριθ. 45.

διάβασα με προσοχή, τὴ μέρα ἐκείνη. Μᾶλλον φυλλομέτρημα ἔκαμα, ἀρπάζοντας κάτι ἀπὸ δῶ καὶ κάτι ἀπὸ κεῖ καὶ νιώθοντας περισσότερο τὸ διάχυτο πνεῦμα τοῦ συνόλου, παρὰ τὸ νόημα τοῦ κάθε κομματιοῦ. Ἡ ἐντύπωσή μου ἦταν εὐχάριστη. Μὲ χαροποίησε, ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή, ἡ ἀναζήτηση νέων ποιητικῶν τρόπων ποὺ πρώτη φορὰ δοκιμαζόντανε στὴ γλώσσα μας, ἡ μισοσκεπασμένη εἰρωνεία ποὺ σπιθίριζε κάπου κάπου, ἡ διάθεση τοῦ παιγνιδιοῦ ποὺ ἐκφραζότανε ὄχι μόνο μὲ τὰ λόγια, ἀλλὰ πιὸ πολὺ ἴσως μὲ τοὺς ρυθμοὺς καὶ τὶς ρίμες. Ἐπίσης, ἡ τόσο συνειδητὴ καὶ σοφὴ μεταφορὰ στὰ γράμματά μας τῆς προσπάθειας γιὰ τὴν πραγματοποίηση τῆς «ἁδολῆς ποιήσεως», τῆς «*poésie pure*». Γενικά, ἕνας «μοντερνισμὸς» τολμηρός, ἀλλὰ ποὺ κρατοῦσε τὸ νῆμα τῆς παράδοσης, μὲ αἶσθημα εὐθύνης καὶ μὲ σεβασμὸ γιὰ τὴ γλώσσα. Τί ἄλλο ἦταν ὁ ἐξάισιος στίχος τοῦ «Ἐρωτικοῦ Λόγου» παρὰ ὁ ἴδιος ὁ στίχος τοῦ «Ἀσκραίου» τοῦ Παλαμᾶ, ξαναδουλεμένος ἀπὸ κάποιον ποὺ εἶχε μαθητέψει στὸ ἐργαστήρι τοῦ Βαλερύ;

Εἶπα τοῦ Γιώργου πῶς τὸ βιβλίο μου ἄρεξε καὶ τὸν ρώτησα τί σχέδια εἶχε.

— Δὲν ἀποφάσισα ἀκόμα ἂν θὰ τὸ βγάλω, ἀποκρίθηκε μὲ πολὺ δισταγμό. Θὰ τὸ σκεφτῶ.

Τὸ σκέφτηκε ἓνα διάστημα. Τὸν βίαζα συχνὰ νὰ πάρει τὴν ἀπόφαση. Τὸν βίαζε κι ὁ πιὸ παλιός του φίλος, ὁ Γιώργος Ἀποστολίδης. Θὰ τὸν βίασαν, σίγουρα, κι ἄλλα πρόσωπα ἀπὸ τὸ πολὺ στενὸ του περιβάλλον. Τελικά, τὸ βιβλίο τυπώθηκε. Ἐχοντας τὶς στῆλες τῆς *Πρωίας* στὴ διάθεσή μου, ἀποφάσισα νὰ τὸ παρουσιάσω στὸ κοινό. Τὸ ἄρθρο μου, μὲ τὸν τίτλο «*Στροφή*», δημοσιεύτηκε πρωτοσέλιδο στὸ φύλλο τῆς 16ης Ἰουνίου 1931.³ Εἶχαν προηγηθεῖ ἓνα εἰρωνικὸ σχόλιο στὸ *Ἔθνος* κι ἓνα γενικὸ ἄρθρο τοῦ Ἀριστοῦ Καμπάνη στὴν ἐβδομαδιατικὴ *Ἐργασία*,

3. Ἀναδημοσιεύεται ἐδῶ στὸ Ἐπίμετρο, σελ. 183 κέ.

όπου, κρίνοντας πολλές μαζί συλλογές νέων ποιητών, ἀφιέρωνε καὶ στὴ *Στροφή* μερικὲς γραμμές. Μπορῶ, νομίζω, νὰ πῶ ὅτι τὸ πρῶτο ἄρθρο ποὺ γράφηκε γιὰ τὸ *Σεφέρη* ἦταν τὸ δικό μου. Ἐνοχλητικό εἶναι νὰ μιᾷ κανεὶς ἔτσι γιὰ μιὰ δική του πράξη, ἀλλὰ πῶς νὰ κάνουμε; Τὸ ἱστορικό ἐνὸς ζητήματος πρέπει νὰ εἶναι σεβαστό. Ἀφοῦ κανεὶς ἀπὸ τοὺς ἀμέτρητους πιά σήμερα σχολιαστὲς τοῦ *Σεφέρη* δὲν θυμᾶται αὐτὴν τὴ λεπτομέρεια, ἅς τὴ θυμηθῶ τουλάχιστο ἐγώ.

Ὁ *Σεφέρης* εὐχαριστήθηκε μὲ τὸ ἄρθρο μου.

— Οἱ συνάδελφοί μου στὸ Ὑπουργεῖο ἔμειναν κατάπληκτοι, εἶπε, ὅταν εἶδαν νὰ γίνεται λόγος γιὰ μένα ἔτσι πρωτοσέλιδα, σὰν νὰ ἤμουν... ὁ *Μιχαλακόπουλος*!

Ὁ *Μιχαλακόπουλος*, Ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν καὶ πρῶνη πρωθυπουργός, ἦταν ἡ μεγάλη μορφή τῆς ἐλληνικῆς διπλωματίας, τὰ χρόνια ἐκεῖνα.

Ἀργότερα, μὲ προτροπὴ τοῦ *Κατσίμπαλη*, πῆρα καὶ μιὰν ἄλλη εὐθῆνη: νὰ παρουσιάσω, γιὰ πρώτη φορά, τὸν Ἀντρέα Καραντώνη, ἐξ ἀφορμῆς τοῦ βιβλίου του Ὁ ποιητὴς *Γιῶργος Σεφέρης*, ποὺ κυκλοφόρησε στὰ τέλη τοῦ 1931. Ἐγγραψα ἓνα σημείωμα, ποὺ δὲν θυμοῦμαι πιά γιὰ ποῖο λόγο δὲν μπῆκε στὴν *Πρωία*. Ἴσως νὰ ὑπῆρξε κάποια ἀντίδραση. Ὁ *Κατσίμπαλης*, ποὺ γνώριζε προσωπικὰ τὸ Δ. Λαμπράκη, φρόντισε καὶ δημοσιεύτηκε στὸ *Ἐλεύθερον Βῆμα* τῆς 19ης Φεβρουαρίου 1932 μὲ τὸν τίτλο «Ἕνας νέος».⁴

Ἔτσι, ἄρχισε νὰ σχηματίζεται καὶ νὰ προχωρεῖ ὁ νεανικὸς κύκλος ποὺ προκάλεσε στὰ ἐλληνικὰ γράμματα τὸ λογοτεχνικὸ κίνημα τῆς δεκαετίας τοῦ 1930. Ὅλο καὶ πύκνωναν οἱ ἐκδηλώσεις, οἱ γνωριμίες, οἱ ζωηρὲς συζητήσεις στὴν ταβέρνα τοῦ *Μπαρμπα-Γιάννη* καὶ στὴν *Πλατεία* τοῦ *Συντάγματος*, τὰ καλοκαιρινὰ βράδια. Μιὰ μέρα, τὸ

4. Ἀναδημοσιεύεται ἐδῶ στὸ *Ἐπίμετρο*, σελ. 189 κέ.

Νοέμβρη τοῦ 1934, μαζευτήκαμε στὸ σπίτι τοῦ Θανάση Πετσάλη, στὴν ἀρχὴ τῆς ὁδοῦ Φιλελλήνων, ἔξι φίλοι: ὁ Γιώργος Κατσίμπαλης, ὁ Γιώργος Σεφέρης, ὁ Δημήτρης Νικολαρεΐζης, ὁ Θάνος Σουλτάνης,* ὁ ἴδιος ὁ Πετσάλης κι ἐγώ, κι ἀποφασίσαμε νὰ ἐκδώσουμε συνεταιρικὰ τὸ περιοδικὸ *Τὰ Νέα Γράμματα*, ποὺ πρωτοβγῆκε τὸ Γενάρη τοῦ 1935. Διευθυντὴς του ἔμελλε νὰ εἶναι ὁ Πετσάλης, ποὺ εἶχε κάμει καὶ μιὰ προεργασία, ὕστερα ὅμως ἀπὸ διάφορες συζητήσεις πῆρε αὐτὸν τὸ ρόλο ὁ Κατσίμπαλης, ποὺ δήλωσε ὅτι θὰ συνεργαζότανε μὲ τὸν Καραντώνη. Τελικὰ, ὡστόσο, ὁ Κατσίμπαλης δὲν θέλησε νὰ τυπώσει τὸ ὄνομά του στὸ ἐξώφυλλο τοῦ περιοδικοῦ, καὶ παρουσιάστηκε, μὲ τὸ πρῶτο φύλλο, ὁ Καραντώνης ὡς ὁ μόνος διευθυντὴς. Οἱ φίλοι ποὺ ὀνόμασα πλήρωναν, γιὰ ἓνα διάστημα –δὲν θυμοῦμαι πόσο– μιὰ μηνιάτικη εἰσφορὰ γιὰ τὰ ἐκδοτικὰ ἔξοδα. Ἀργότερα, ὁ Κατσίμπαλης τὰ πῆρε ὅλα ἀπάνω του.

Τὰ Νέα Γράμματα, καθὼς εἶναι γνωστό, κατόρθωσαν νὰ ἐκφράσουν, τουλάχιστο στοὺς τρεῖς πρώτους τόμους τους, μὲ τρόπο ἀρκετὰ δλοκληρωμένο, τὴν ἀνάπτυξη τῆς λογοτεχνίας μας, ποιητικῆς καὶ πεζογραφικῆς, στὴν κρίσιμη ἐκείνη καμπὴ τῆς ἱστορίας της. Τὴν τέταρτη ὅμως χρονιά, ξέσπασε στοὺς κόλπους τους ἐμφύλιος σπαραγμός. Οἱ πεζογράφοι Καραγάτσης, Τερζάκης καὶ Θεοτοκάς ἦρθαν σὲ ὀξύτατη ρήξη μὲ τὴ μερίδα Κατσίμπαλη-Καραντώνη, ὁ καβγάς πῆρε διαστάσεις, ἔγινε πάταγος στοὺς λογοτεχνικοὺς κύκλους τὸ καλοκαίρι τοῦ 1938. Ἔτσι, κόπηκε ἡ ὁρμὴ τοῦ περιοδικοῦ. Ἀρχισε πιά νὰ βγαίνει σὲ ἀραιὰ διαστήματα καὶ σιγὰ σιγὰ ἔσβησε. Μὰ αὐτὴ εἶναι μιὰ ἱστορία ποὺ δὲν ἀφορᾷ τὸ Σεφέρη.

Κάποτε ρώτησα τὸ Σεφέρη ἂν εἶχε ἀληθινὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἐργασία

* Ὁ Σουλτάνης, ποὺ πέθανε νέος, ἔγραφε ποιήματα μὲ τὸ ψευδώνυμο Θάνος Βιλλιέρης.

του στη διπλωματική υπηρεσία, ἂν ἔπαιρνε τὸ πρᾶμα στὰ σοβαρά. "Ὅπως τοῦ συνέβαινε πάντα, σὰν τοῦ μιλοῦσε κανεὶς γιὰ ζήτημα ποὺ τὸν ἀφοροῦσε οὐσιαστικά, ἀποκρίθηκε μὲ δισταγμό, μὲ σκέψη, μὲ κάποια δυσφορία:

— Εἶναι κάτι, εἶπε στὸ τέλος, νὰ ἔχεις νὰ φροντίσεις γιὰ τὴ Ρωμιοσύνη, ἔτσι ποὺ βρίσκεται σκορπισμένη στὰ μέρη ὅπου ἀνθίσε ἄλλοτε, καί, πὶο πέρα, σ' ὅλο τὸν κόσμο. "Ὅταν τὸ συλλογιστεῖς αὐτό, ναί, σίγουρα, θὰ τὸ πάρεις στὰ σοβαρά. "Ὅλη αὐτὴ ἡ Ρωμιοσύνη...

Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1935, μόνος σ' ἓνα ξενοδοχεῖο τῆς Κάτω Κηφισιάς, τελείωσα τὴν Ἀργώ. Ἦταν, θυμοῦμαι, ἓνα βράδυ τοῦ Αὐγούστου, πολὺ γλυκό. Εἶχα καθίσει ἀπὸ νωρὶς ἐμπρὸς στὸ τραπέζι μου χωρὶς νὰ περιμένω ὅτι θὰ ἔφτανε, τὸ βράδυ ἐκεῖνο, στὴ λέξη ΤΕΛΟΣ. "Ἐξαφνα, σὲ δυὸ τρεῖς ὥρες, τὸ βιβλίο τελείωσε μὲ μεγάλη εὐκολία, ἀποσπᾶστηκε σὰν ὥριμος καρπός.

Αἰσθάνθηκα ἓνα μεγάλο ξαλάφρωμα, μιὰ λύτρωση ποὺ δὲν τὴν εἶχα ξαναδοκιμάσει. Ἡ Ἀργὼ ἦταν ἡ πρώτη πολὺχρονη προσπάθειά μου, εἶχε βαρύνει στὴν ὑπαρξή μου καί, μερικὲς φορές, μ' εἶχε φέρει σὲ ἀδιέξοδο καὶ σὲ ἀγωνία: θὰ κατάρφωνα, ἄραγε, νὰ τὴν κλείσω; Βγῆκα στοὺς δρόμους ν' ἀνασάνω, μὲ «μεγάλο κέφι», καθὼς ἔγραψα ἄλλοῦ.⁵

Ἐνῶ, ὥστόσο, τριγυρνοῦσα μοναχός μου, στὸ σούρουπο, κάτω ἀπ' τὶς πυκνὲς φυλλωσιὲς τῆς Κηφισιάς, κι ἄκουα τὰ ρυάκια νὰ κελαρύζουν, ἀνακατώθηκε μὲς στὴ χαρά μου καὶ κάποια μελαγχολία. Εἶχα φτάσει σ' ἓνα σταθμὸ τῆς ζωῆς μου. Εἶχα μεταπλάσει, σ' αὐτὸ τὸ βιβλίο, τὰ βιώματα τῆς πρώτης μου νιότης. Ἡ πρώτη νιότη μου

5. Στὸ *Ἡμερολόγιο τῆς «Ἀργῶς» καὶ τοῦ «Δαιμόνιου»*, Πυρσὸς 1939, σελ. 35.

έφευγε από μένα, μ' αποχαιρετούσε. Τὴν παράδινα στοὺς ἀνθρώπους, στὶς προθήκες τῶν βιβλιοπωλείων, ἔτσι ξεσκέπαστη κι ἀπροστάτευτη, στὴ διάθεσή τους. Τὸ τί θὰ γινότανε, τὸ προαισθανόμουν. Θὰ τὴν ἔπαιρναν στὰ χέρια τους χωρὶς στοργή, χωρὶς οὔτε κὰν τὴν πρεπούμενη προσοχή, θὰ τὴν ἔκριναν βιαστικά, ἐπιπόλαια, θὰ τὴν παρεξήγοῦσαν, θὰ τὴ μεταχειριζόντανε βάνανουσα, μὲ σαρκασμὸ, μὲ κακία. Ἐνίωσα τὴν ἀνάγκη νὰ ἐπικοινωνήσω μ' ἓνα φίλο. Αὐθόρμητα, μπῆκα στὸ τηλεγραφεῖο καὶ τηλεγράφησα τοῦ Σεφέρη, ποὺ παραθέριζε στὴ Ζαγορά τοῦ Πηλίου:

«ΑΡΓΩ ΤΕΛΕΙΩΣΕ ΑΠΟΨΕ».

Ἀποκρίθηκε ἀμέσως:

«ΕΥΧΟΜΑΙ ΝΑ ΠΕΡΑΣΕΙΣ ΤΙΣ ΣΥΜΠΛΗΓΑΔΕΣ. ΑΣΠΑΖΟΜΑΙ, ΣΕΦΕΡΗΣ».

Κατόπι ἤρθαν τὰ δύσκολα χρόνια, ἡ δικτατορία, ὁ πόλεμος.

15 Ἰουνίου 1940: ἡ μέρα ὅπου ὁ Γερμανικὸς Στρατὸς μπῆκε στὸ Παρίσι. Πῶς βρέθηκα μὲ τὸ Σεφέρη ἐκεῖνο τὸ βράδυ –τυχαῖα ἢ ὕστερα ἀπὸ συνεννόηση– δὲν θυμοῦμαι πιά. Καθίσαμε στὴν Πλατεία τοῦ Συντάγματος καὶ κοιτάζαμε τὰ κυπαρίσσια. Σ' αὐτὰ τὰ κυπαρίσσια τοῦ Συντάγματος, ὁ Σεφέρης, ἄλλοτε, ἔδινε κάποια συμβολικὴ σημασία, ὅπως ἐγὼ στὴ λεωφόρο Συγγροῦ. Ὑπῆρχε δέος στὸν ἀέρα. Λίγες ὥρες πρίν, μὲς στὴ μεγάλη κίνηση τῆς ἡμέρας, ἓνας νέος Ἀγγλος, μὴν μπορώντας νὰ ὑποφέρει τὴν ιδέα τῆς ἡττας, εἶχε αὐτοκτονήσει, πέφτοντας ἀπὸ ἓνα παράθυρο τοῦ ξενοδοχείου «Βασιλεὺς Γεώργιος».